

Az erdélyi görög katolikus papnevelés a XVIII. században

Bevezetés

A mohácsi csatavesztés (1526) után és a helyi fejedelemségek megszerveződésével Erdélyben is nagy mértékben megnyílt a kapu a reformáció terjedése előtt, s rövid idő alatt a kitüntetett helyzetben levő katolikus nemzetek protestánsokká lettek. A Dieta döntéseivel hivatalosan is jóváhagyta¹ ezt a helyzetet, s négy vallást (felekezetet) fogadott el (katolikus, protestáns, evangélikus, unitárius), miközben teljes mértékben csak három nemzet (magyar, szász, székely) jogait ismerte el. Ezt a vallási, szervezeti, alapítói autonómiát ismerte el² I. Lipót császár 1691. december 4-én kiadott oklevelével. Ez a császári rendelkezés Erdély egyik jelentős rétegéről, a románokról még említést sem tesz. Ők mint az ortodox egyház népe és hívei a *propter regni emolumentum* és *usque ad beneplacitum dominorum* privilegizált népek között csak mint toleráltak éltek³.

1. A papnevelés az unió előtt

Az erdélyi román nép problémájával a protestánsok már az 1500-as évek kezdetétől foglalkoztak. Fejlődésük előmozdítására a román püspököknek különböző rendelkezéseket adtak: ennek legjobb példája az 1692. december 18-án kelt okmány, melyet Bánffy kormányzó Teofil román püspöknek küldött. Az útmutatásokat 19 pontban foglalta össze: közülük 15 Rákóczi 1643-ban meghatározott tanácsait ismételte, míg a következő négyet Apaffy fejedelem fűzte hozzá. A 2. pont a Szentírás magyarázására, mint vázat, a kálvinista Katekizmus használatát ajánlja⁴. A püspökök és papjaik ezt a Katekizmust, mint direktívát tekintették, s hasonlóképpen a fiatalokkal való foglalkozásban is. A fiatalok számára Hunyadvár, Máramaros és Kővár körzeteiben iskolákat kellett alapítaniuk (16. pont). A diákok közül kerültek ki a jövő papjai. Amennyiben lehetséges volt a román nyelv mellett a latint is tanítaniuk kellett⁵. Természetesen az ehhez hasonló iskolák az eredeti kálvinista szellemet tükrözték.

¹ A legfőbb gyűjtemények: *Approbatæ Constitutiones Regni Transylvaniae*, az 1540-1653-as évek „dietai” cikkelyei, igény szerint összegyűjtött, s Rákóczi fejedelem beleegyezésével 1653-ban, és a *Compilatae Constitutiones*, amit 1669-től kelteztek.

² Az *Approbatæ* és a *Compilatae* törvénygyűjtemények használata sérthetetlen marad: *in vigore inviolabili permansura declaramus*, in PACLISANU, *Istoria Bisericii Romane Unite*, I, 83-86.

³ IDEM, 83.

⁴ „Quod catechismus ipsis jam exhibitum recipiet, per alios curabit eumque juventutem ipsam tum ipsemet diligenter docebit, tum per alios doceri faciet”, in NILLES, N., *Symbolæ ad illustrandam Historiam Ecclesiae Orientalis*, I, 153-160.

⁵ *Ut scholæ, ubi fieri potest, inter Valachos præcipue in monasterio Alba-Iuliensi, Comitatus Hunyadiensi er Maramarusiensi etemque in Districtu Kovariensi erigantur; in quibus primum lectinem et scriptionem*

Majd a kálvinista és a katolikus útmutatások is megkérték, hogy a papságra jelöltek méltó emberek legyenek, ezenfelül pedig a román nyelvű írások és a kálvinista hit ismertetését emelték ki. Az erdélyi Dieta a 'status catholicus' iránylevelei alapján⁶ egy útmutatást fogalmazott meg a Katolikus Egyházzal létrehozott Unióval kapcsolatosan, figyelmen kívül hagyva az 1699. február 16-ai császári oklevelet, s visszautasítva a román papság szociális helyzetének felemelését. Szociális területen az útmutatás így fogalmaz: 'A kiváltságok az unió esetében a papokat egyénileg, s nem pedig mindannyiukat illeti. Hogy kinek, részleteiben később döntenek el. A négy elfogadott felekezet papságának tisztelete megkéri, hogy azok a román papok, akik esetleg a nekik megfelelő rangjaikba lépnek, ennek megfelelő oktatásban részesüljenek'.

Az iskolai oktatás már az Unió kezdetétől, 1701-től fontos kérdés. Atanáz püspök február 5-én Bécsbe érkezik és néhány napon belül megteszi az első lépéseket. A latin egyház és az udvar erdélyi kormányzóságának képviselői előtt, a püspök kívánságait nyolc pontban foglalja össze. Az 5. pontban kéri – és Kollonich bíboros el is fogadja azt a kérést –, hogy a fiatalok iskolai nevelésére hasznosíthassák a román papságtól a törökök elleni háborúra összegyűjtött pénzüsségeket⁸. A tárgyalások, mivel az udvar azt teljesen a bíborosnak adta át, az ő székhelyén folytatódtak. A császár, miután Kollonich bíborostól a tárgyalások kimeneteléről informálódott, 1701. március 19-én, az erdélyi kormányzóságon keresztül, Atanáz püspököt az *Erdélyi és a szomszédos nemzetek oláh-jainak püspökévé* nevezte ki⁹. Egy második okmányban, amit szintén 1701. március 19-én hagyott jóvá, az iskolákat is megnevezték. Ekkor a román papság privilégiumait is meghatározták, és I. Lipót Atanáz püspöknek a következő három iskola megnyitását ajánlotta: Gyulafehérvár, Hatszeg és Fogaras¹⁰. Kollonich elé kerülve ő kutatásokba kezdett Atanáz felszentelésének érvényességét illetően. A pap- és püspökszentelést bizonytalannak tartotta, s ezért bizonyos feltételek mellett újraszentelte, ami 1701. március 25-én, a jezsuiták bécsi kápolnájában meg is történt. A bíboros ezek után még nyugtalan maradt, és miközben az újraszentelést illetően kérvényét megújította Róma felé, egyben utal Atanáz 1701. április 7-én, írásban benyújtott újraszentelési kérvényére¹¹. Bécsben azonban az újraszentelésen túl egy másik kérvény elfogadását is megkéri, amit ugyanazon a napon írtak alá, s amelynek 11. pontja egy gyulafehérvári román-latin iskola alapítását irányozza elő¹². Úgy tűnik azonban, ez az iskola sohasem lett megalapítva.

lingua ac literis Valachicis juniores strenue doceantur, adhibita deinde ubi commode fieri potest, latinae linguae cultura, IDEM, 153-160.

⁶ IDEM, 227-229.

⁷ IDEM, 235-238.

⁸ *Videret Eminentissimus princeps, út recepto hoc aere ad annuos census addicto, quidquid ex eo veniret redituum, id scholis Albae-Juliae curandis, et imbuendae literis ac moribus christianis juventuti Valachicae impenderetur, IDEM, 276.*

⁹ IDEM, 289.

¹⁰ *Et ut Unitorum filii majus incrementum scientiae valeant haurire, desideramus, ut Albae, Hatszeg, et in Fogaras oppidis, scilicet in praeattacta Transilvania existentibus, et ut templa, ubi plures fuerint Valachi valeant erigere, annuimus, IDEM, 298.*

¹¹ NILLES, 99.

¹² *Ut schola Valachico-Lazina Albae erigatur, satagam. Magistros scholarum eligam callentes linguam valachicam et latinam, in NILLES, 285.*

A papnevelés ebben az időben leginkább bizonytalannak nevezhető. Papságra méltónak találták mindazokat, akik olvasni és írni tudtak¹³. Csak vasárnap és ünnepnap miséztek, míg más napokon szolgálja-(jobbágy)munkákkal foglalatostkodtak. A liturgikus szövegekhez különösen is ragaszkodtak, s ezért különösebben nem foglalkoztak a hitüket és hagyományait érintő magyarázatokkal. A püspököt Erdélyen kívül szentelték fel és rögtön ezután a fejedelem is megerősítette. A reformációval a püspöki hatalom és a papság élete folyamatosan hanyatlott, a korrupció pedig biztos konkrét lépésekkel erősödött: papszentelés szimoniával (szentségárulás), felmentések lefizetésekkel, gyermekek, akiket diakónussá szentelnek¹⁴, stb¹⁵.

Ezekkel a tanúságokkal szemben más szövegek arról győznek meg bennünket, hogy egyre nagyobb számban léteztek olyan iskolák, ahol román fiatalok a papságra való készület reményében tanultak. Első helyen az Gyulafehérvári *Collegio Superiore*-t említhetjük meg, melyet 1629-ben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem alapított¹⁶. Törvényben szabályozta, hogy a jobbágy-gyermekek iskolába járjanak, azzal a feltétellel, hogy papokká, tanítókká és kántorokká váljanak, s annak, aki ezzel ellentétesen viseltetik, 300 forint büntetést kellett fizetnie¹⁷. Eme iskolán túl a román fiatalok más kollégiumokat és iskolákat is látogattak, létrehozva ezzel azt az intellektuális *elitet*, aki képes a román nemzet várakozásait világosan is kifejezni az 1697-1701 között megtartott uniós zsinatokon is.

Később I. Rákóczi özvegye, Lorántffy Zsuzsanna, 1657. április 3-án alapított román iskolát Fogarason. Itt a Szentírásen kívül imádságokat, liturgikus énekeket, temetési szertartásokat és más liturgikus szertartásokat tanultak. Az iskola célja, ahogy azt az alapító-okmányokban is megtaláljuk, hogy e terület számára a jövő papjait neveljék fel. Ez az iskola valószínűleg a múlt század végéig működött¹⁸.

Az osztrák hadsereg érkezése a XVII. század végén a katolikus iskolák megnyitását favorizálta, amelyekben román fiatalokat is fogadtak. Meg kell említenünk Nagyszében katolikus líceumát és Kolozsvár Szent József Szemináriumát¹⁹.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a papságot nagyvonalakban a szimónia útján érték el, a parókiák öröklődtek, míg a képzés és előkészület elsősorban magánúton történt.

2. Az unitus papság képzése Erdélyben

Az unitus szemináriumok alapítása előtt a jövő papságot az 1700. szeptember 5-én tartott szinóduson meghatározott kánonok alapján választották ki, melynek 2. pontja kimondja, hogy azoknak az „éneklőknek” (kántoroknak), akik papok szeretnének lenni,

¹³ *Quin summo ipsorum sacerdotio digni habebantur, solo lectionis scriptionisque suffragio, caetera omnium rudes...*, in FREYBERGER, A., *Historica Relatio unionis Walachicae cum Romana Ecclesia*, 34.

¹⁴ IDEM, 34-41.

¹⁵ A témát illetően lásd: DUMITRAN, A., BOTOND, G., DANILA, N., *Relații interconfesionale romano-maghiare în Transilvania - Román - magyar felekezeti kapcsolatok Erdélyben*, Alba-Iulia/Gyulafehérvár, 2000, 47-72.

¹⁶ ALBU, N., *Istoria Invatamantului Romanesc di Transilvania pana la 1800*, Balázsfalva 1944, 44-52.

¹⁷ BARIT, G., *Parti alese din Istoria Transilvaniei*, I, Brasso 1993, 192.

¹⁸ ALBU, N., *Istoria ...*, 63-76.

¹⁹ IDEM, 89.

meg kell jelenniük az esperesnél egy ajánlásért, majd a lelki vezetőnél egy másikért; ismerniük kellett a Zsoltárokat, a Nyolc hangot és a szentségeket; majd 40 napot el kellett tölteniük az érsekségen (metropolia), ami nélkül a püspök nem szentelte fel őket²⁰.

Az 1702. június 8-án Gyulafehérváron tartott egyházmegyei szinódus eldöntötte, hogy unitus, román fiatalembereket, kiválasztás után a római, bécsi, nagyszombati, egri és kolozsvári egyetemekre küldhetnek teológiát tanulni. Valószínűleg ezen zsinat döntéseinek első gyümölcse volt Ioan Giurgiu, Atanáz utódja. Filozófiát Bécsben, teológiát pedig Rómában tanult, ahol 1710-ben doktorátust szerzett. Ő volt a XVII. század végén élt jezsuita Gheorghe Buitul után a második román, aki Rómában teológiai doktor titultulást kapott²¹. Mindezek mellett a XVIII. század első felében az unitus papság képzése módszertanilag és szervezetenként még nem volt megtervezett.

Mivel a világ az uniók által Róma Egyháza felé is kitért, I. Lipót császár 1704. február 22-én Nagyszombatban egy unitus Kollégiumot alapított, ahol román fiatalok is tanulhattak²².

A Román Egyesült Egyház soron következő szinódusai a papképzés problémáját közvetve tárgyalták, elsősorban a papok magatartását hangsúlyozva ki. Mindemellett az 1728-as szinódus egy fontos döntést hozott: az unitusok számára megtiltja az eretnek és a skizmatikusok iskolájában való tanulást²³.

Szisztematikus iskolák románok számára 1754 előtt nem jöttek létre. Inocentiu Micu Klein (1728-1751) püspök által kifejezett óhaj igazán a megújulás általános osztrák elképzelés-keretében kap erőre, amit Petru Pavel Aron püspök gesztusa egészít ki. Inocentiu Micu Klein VI. Károly császárnak 1731-ben kérelmet nyújtott be, melyben kérte, hogy püspöki székhelyét Fogarasból Balázsfalvára helyezhesse át. VI. Károly, az 1738. augusztus 21-én kelt oklevelével jóváhagyta a kérést, és meghatározta az új tulajdon bevételeinek megosztási módját: a fele marad a püspök szolgálatára, míg a másik feléből helyben 12 szerzetes és 20 szeminaristát kell fenntartani, s hármat pedig a Római 'Collegio Urbano'-ban. Az iskolák megnyitását Petru Pavel Aron püspök 1754. október 11-én hirdette meg, az iskolai tanrendet pedig október 18-án határozták meg; a kurzusok november 1-jén kezdődtek. Az első négy szerzetes-professzor a következő volt: Silvestru Caliani és Grigore Maior, római tanulmányokkal; Gherontie Cotorea, nagyszombati tanulmányokkal és Atanasie Rednic, bécsi tanulmányokkal.

Már az első tanévtől a Legszentebb Szentháromságról elnevezett Szeminárium több klerikussal indult, mint azt az 1738-as okmány előre látta. A tanrend két tanulmányévet foglalt magában, s a nagy létszám miatt sokan a városban laktak. A kint lakók ellátását tekintve, a püspök élelemmel, ruhákkal és könyvekkel segítette őket. Az a szokás, hogy a külön lakó diákoknak ingyen biztosítsák az étkezést, egészen az Egyesült Egyház 1948-as feloszlatásáig megmaradt.

²⁰ NILLES, 250-251.

²¹ MALINAS, I.M., *Situația învățământului biseisic al romanilor în contextul reformelor școlare din timpul domniei împărătesei Maria Tereza (1740-80), a împărătilor Iosif al II-lea (1780-90) și Leopold al II-lea (1790-92)*, Nagyvárad 1994, 23.

²² NILLES, 29-32.

²³ *Suffragio universorum serio conclusum, ne deinceps ullus ex unitis ad scholas schismaticorum et haeticorum filios suos mittere praesumat...* IDEM, 495.

Az indulás után egy másik probléma abból a tényből fakadt, hogy Petru Pavel Aron és Atanasie Rednic (1764-1772) püspökök a keleti hagyomány jó ismerői voltak. Éppen ezért szembehelyezkedtek azokkal a tendenciákkal, amelyeket a latin és a skolasztikus teológiából merítettek és ehelyett a patrisztikából merítő tantárgyakat ajánlottak.

Grigore Maior (1772-1782) püspökkel az iskolai ciklus három évre emelkedett, és az a filozófiai tanulmányokkal kezdődött. A tanulmányok a nyugati rendet tükrözték, s ennek alapján a filozófia megelőzte a teológiát.

A Legszentebb Szentháromságról elnevezett Szeminárium mellett 1760-tól Balázsfalván egy másik Szeminárium is működni kezdett, amit az *Örömhírvételről* neveztek el. Az első, császári alapítású, amely nem kizárólag papokat nevelt, s Visarion Sarai (1744) és Sofronie (1759-1761) munkájának köszönhető az Egyesült Egyházat érintő erőszakos támadások miatt. A püspök előtt felmerült annak szüksége, hogy egy jól felkészült klérust alakítson ki, amely a jövőben óvhatja és építheti a Rómával kialakított egységet. A második Szeminárium székhelye a püspöki palota melletti palota volt, s Aron püspök és lelki atyjának Atnasie Rednicnek elképzeléseit tükrözte vissza, akik mindketten a keleti hagyományok elkötelezettjei voltak. A papnövendékek a papságra a lelki élet, a liturgikus és pasztorális gyakorlat ápolásával készültek, a többi időben a Katedrális melletti Szeminárium kurzusait látogatták, ahol az órák latinul folytak. Sajnos a két Szeminárium és Monostor között számos problémát találunk, éppen a szerzetesházak és a belső életet érintő szabályzatban megfigyelhető véleménykülönbözések miatt, amennyiben egyesek inkább a lelki életet, mások az intellektuális oldalt ápolták.

Ezeknek a törekvéseknek, az *Örömhírvételről* elnevezett Monostort bezáratva, s a szerzeteseket a Legszentebb Szentháromságról elnevezett szerzetesházba áthelyeztetve Mária Terézia vetett véget, s mellette II. József, a *Legszentebb Háromság* komplexumát Szemináriummá változtatta, ahová a másik Szeminárium összes papnövendékét beköltöztette.

Az Egyház jogi látásmódja II. József idejében, azaz Mária Terézia halála után fordult igazán radikális irányba. Az Egyházat egy meghatározott helyre szorították, s ennek egyik következménye volt, hogy a római tanulmányokat is megtiltották. II. József 4 szeminárium és 8 kisszeminárium létrehozását határozta el. Ennek értelmében a Balázsfalvai Szemináriumot 1783-ban bezárták, mégpedig az 1783. március 19/25-ei császári rendelet alapján, ami a központi szemináriumok létrehozását érintette. A balázsfalvai növendékeket az egri, majd a Lembergi Szemináriumba költöztették át.

II. József halála után, testvére és utóda II. Lipót (1790-1792) elhatározta, hogy 1792. május 20-tól visszaállítja az egyházmegyei szemináriumokat, ennek következményeképp 1791-ben a balázsfalvaiba is „visszatért az élet”, de már egy négy esztendőből álló tanrend szerint: egy év filozófia és három év teológia²⁴. A Szemináriumban alkalmazott professzorok már nem szerzetesek, s II. József szerzetesség-ellenes törekvései miatt számuk igen csak lecsökkent, s a század vége felé szinte teljesen felváltotta őket a világi papság.

²⁴ BARLEA, *Ioannes Bob Episcopus Fogarasiensis (1730-1830)*, Freiburg 1951, 71-72.

3. Papnevelés Erdélyen kívül

Már említettük, hogy az 1702. június 8-án megtartott gyulafehérvári szinódus megadta annak lehetőségét, hogy az arra érdemes fiatal növendékeket tanulmányaik folytatására Rómába küldjék. VI. Károly 1738-ban kiadott császári oklevele említi annak lehetőségét, hogy három papnövendéket Rómába küldjenek, akiknek ösztöndíját a balázsfalvai bevételekből kell fedezni. A XVIII. század során a román növendékek a Propaganda Fide Városi Kollégiumában (Collegio Urbano) tanultak, kivéve a későbbi püspököt Ioan Giurgiu Patachi-t, aki a Gergely Egyetemen tanult, mivel a Német-Magyar Kollégiumban lakott. Az első Rómába küldött papnövendék 1705-ben indult el, s soruk egészen 1781-ig folytatódott, amikor II. József megtiltotta a püspököknek, hogy fiatalokat Rómába küldjenek. A Rómában tanuló román növendékek csoportja kb. 20 főre tehető, akik közül néhányat az Erdélybe történő visszatéréskor jegyezték fel²⁵.

Később Mária Terézia foglalkozott azzal, hogy Bécsben szemináriumot nyisson, hogy így a császári fővárosban az egyesült fiatalok is tanulhassanak. Ezt a szemináriumot 1775. október 15-én nyitották meg, és a Szent Barbara nevet viselte. Az épület és a templom a jezsuitákhoz tartozott, de a rend feloszlata után sorsuk az lett, hogy a császárság egyesült papnövendékeit befogadják, akik tanulmányaikat a bécsi egyetemen végezték. A szeminárium 1784. március 23-ig működött, amikor is a papnövendékeket, II. József terveinek megfelelően, Lembergbe költöztették. Mária Terézia óhaja szerint itt 15-en tanulhattak: kilencen Balázsfalváról, hatan pedig Nagyváradról²⁶.

4. A papnevelés más központjai

A román szemináriumok megnyitása előtt és később is, számos román fiatalember az erdélyi latin szemináriumokban tanult. Mégha az egyesült szemináriumok megnyitására csak fél évszázaddal az uniót követően került sor, mégis a román papnövendékek latin szemináriumokba való belépését már rögtön ezen iskolák megnyitása után feljegyezhetjük.

A leghíresebb ezek közül a Kolozsvári *Szent József* Kollégium, melyet hosszú időn keresztül a fejedelemség legjobb iskolájának vélték. 1581-ben a jezsuiták alapították, s 1605-ben a protestánsok ellenségeskedése miatt bezárták, azonban azonnal a politikai változásokat követően, 1698-ban ismét megnyitották. A Kollégiumot fiatal román növendékek is látogatták, akik közül néhányan jezsuiták lettek, s tanulmányaikat a nyugati egyetemeken folytatták. Közülük a legérdemesebbeket, mint professzorokat, a Habsburg Birodalom egyetemén foglalkoztatták²⁷. A szeminárium 140 személyt volt képes befogadni, igaz ezek között számos laikust is találunk. Az utolsó kutatások alátámasztják, hogy a román „rész” igazán jelentős volt, mutatván ezt az a tény is, hogy a XVIII. század vége felé, Ioan Bob püspök 12 ösztöndíjat alapított a *Szent József* Szemináriumában²⁸.

²⁵ MALINAS, *Situatia inventamantului bisericesc...*, 164-168.

²⁶ IDEM, 168-174.

²⁷ IDEM, 161-164.

²⁸ CAMPEANU, R., *Intellectualitatea romana din Transilvania in veacul al XVIII-lea*, P.U.C., Kolozsvár 1999, 109-120.

Jelentős ezenfelül a Gyulafehérvári Kollégium, a hozzátartozó szemináriummal. Úgy tűnik az első kísérletek, hogy az egyesült románok számára teológiai iskolákat létesítsenek, éppen itt, Gyulafehérváron történtek. Annak ellenére, hogy ezek a kezdeményezések sikertelenek maradtak, a román fiatal emberek ezt a szemináriumot látogathatták. Később, a már említett Ioan Bob püspök hat ösztöndíjat alapított a legjobb balázsfalvai növendékek számára, akik a teológiát Gyulafehérváron akarták folytatni²⁹.

Gondolatainkat a Nagyvárad Szemináriummal fejezzük be, amelyet Ignatie Darabant püspök kezdeményezésére és II. Lipót császár munkájának köszönhetően, 1792. január 30-án alapítottak. Helyéül a jezsuita ex-konventet választották, ami a rend felüggesztése után állandó (kánoni) rezidenciává vált. A XVIII. és a XIX. századok folyamán azonban a szeminárium mint kollégium működött, hiszen a tanulmányokat a latin szemináriumban folytatták³⁰. Mégis a laikus és az egyházi történészek egyetértenek abban, hogy a Nagyvárad Szeminárium jelentőségét kiemelik, hiszen azt rögtön a Balázsfalvai Szeminárium után említik.

Befejezés

A papnevelés, a társadalom reformálását előirányzó, szélesebb császári programba illeszkedik be. Az egyesült egyház belső erőforrásai – érezve annak szükségességét, hogy saját papnevelésük számára egy precízebb, rendezettebb és teljesebb szisztémát találjanak meg –, nem elegendők semmilyen tervezet végrehajtására. Az egyesült románok óhaja azonban a fejlődés átlagos, osztrák rendszerében kezd megszilárdulni. Mária Terézia és II. József a kormányzás újjászervezésében nagy érdemekkel bírtak, elsősorban az állam központosításának kísérletével, amely folyamat éppen abban az időben kezdődött, amikor a monarchia léte megkérdőjeleződött. Az iskola és a szeminárium a legfőbb eszközei voltak a fiatalok udvar-hű nevelésének folyamatában, akik a híres osztrák bürokrácia jövő „munkásai” voltak, akik képesek voltak az egész birodalom területén a császár akaratát hangoztatni. Ezért az egyesült szemináriumok, hasonlóan a többi szemináriumokhoz, általánosabb problémák közepén találták magukat. A román papnövendékek és az a szemináriumokból kilépő egyesült papság az adott történelmi kor sajátos kétségei között élt és ugyanúgy nevelődött mint a kor minden papsága.

²⁹ IDEM, 80-83.

³⁰ TAMAIANU, P., *Istoria Seminarului roman unit din Oradea*, 1930; GEORGESCU, I., *Istoria Seminarului din Oradea*, Bukarest 1923.

